

Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка
Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін
імені О.М. Лазаревського
Кафедра історії України, археології та краєзнавства

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

освітнього ступеня магістр

на тему

НІЖИНЩИНА В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Виконав

Студент 62 групи

Спеціальності 032 Історія та археологія

Пономаренко Олексій Володимирович

Науковий керівник

кандидат історичних наук,

доцент

Острянюк Андрій Миколайович

Кваліфікаційна робота допущена до захисту

рішенням кафедри історії України, археології та краєзнавства

Протокол № 5 від «07» грудня 2023 р.

Зав. кафедри _____ доц. Острянюк А.М.

підпис

Рекомендовано
до захисту

підпис наукового
керівника

ініціали,

прізвище наукового керівника

Рецензент

підпис рецензента

ініціали,

прізвище рецензента

Результат
захисту

оцінка

дата

захисту

Голова ЕК

підпис

ініціали,

прізвище голови ЕК

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА.....	8
1.1. Стан наукової розробки проблеми	8
1.2. Характеристика джерел	11
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНИЙ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТИ ЖИТТЯ НІЖИНЩИНИ ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІ.....	14
2.1. Соціальні зміни та вплив на населення.....	14
2.2. Економічний стан та життя населення Ніжинщини	19
2.3. Організація та опір місцевого населення проти нацистів.....	22
РОЗДІЛ 3. ВПЛИВ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ НА НІЖИНЩИНУ ..	28
3.1. Організація навчального процесу в Ніжинській фельдшерсько- акушерській школі під час нацистської окупації (1941–1943 роки)...	28
3.2. Кіно, преса та комеморативні практики– як спосіб ідеологізації культурного простору населення міста Ніжина (вересень 1941 – листопад 1943).....	31
3.3. Волонтерський рух в Ніжині після визволення міста від фашистської окупації у 1943.....	38
ВИСНОВКИ.....	41
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	46

ВСТУП

Друга світова війна стала однією з найтрагічніших сторінок в історії України. Особливо важкими були роки нацистської окупації, що принесли незліченні збільшення мільйонів українців. Ніжинщина не стала виключенням – регіон зазнав значних людських і матеріальних втрат, економіка була фактично зруйнована. Вивчення цього складного періоду є в кінці кінців для збереження історичної пам'яті та недопущення подібних трагедій у майбутньому.

Актуальність теми нацистської окупації Ніжинщини у 1941-1943 роках надзвичайно виразна, оскільки вона обґрунтована рядом ключових фактів, які свідчать про важливі аспекти цього періоду.

За роки окупації населення Ніжинського району зменшилося на 22 тисячі осіб. Це високий рівень втрат, що вказує на серйозні соціально-економічні виклики, які вплинули на життя та добробут місцевого населення. Згідно з даними Ніжинського краєзнавчого музею, було зруйновано і спалено 1766 житлових будинків у Ніжині. Це величезні матеріальні збитки, які значно вплинули на інфраструктуру та економіку регіону. Існування 13 концтаборів для радянських військовополонених на території Ніжинщини та жахливі умови утримання, які призвели до щоденних втрат до 40 осіб, свідчать про злочини проти людяності та необхідність вивчення цих подій. Враховуючи, що доля багатьох жертв нацистських злочинів залишається невстановленою, велике значення має подальше наукове розслідування для вшанування пам'яті та відновлення історичної правди.

Отже, вивчення проблем нацистської окупації Ніжинщини є необхідним завданням для сучасної історичної науки, оскільки воно дозволяє краще зрозуміти трагічні аспекти минулого та їх вплив на сучасні реалії.

Об'єктом дослідження є історія окупаційного періоду в Україні, з особливим акцентом на Ніжинщині, включаючи адміністративно-

територіальні одиниці та особливості реалізації політики німецьких та румунських окупантів.

Предметом дослідження є історичні, соціально-економічні та культурні аспекти функціонування Ніжинщини під час нацистської окупації в період з 1941 по 1944 роки.

Метою роботи є вивчення та аналіз історичного контексту окупаційного періоду в Україні з фокусом на Ніжинщині, розкриття особливостей адміністративно-територіальних одиниць, вивчення політики та впливу німецьких та румунських загарбників, а також формування повної та об'єктивної карти окупаційного режиму в даному регіоні.

Завдання дослідження:

1. Дослідити історіографію та джерельну базу дослідження;
2. Проаналізувати соціальні зміни, вплив на населення та економічний стан та життя населення Ніжинщини;
3. Вивчити організацію та опір місцевого населення проти нацистів;
4. Здійснити аналіз організації навчального процесу в Ніжинській фельдшерсько-акушерській школі під час нацистської окупації (1941–1943 роки);
5. Виділити кіно, пресу та комеморативні практики– як спосіб ідеологізації культурного простору населення міста Ніжина (вересень 1941 – листопад 1943);
6. Дослідити волонтерський рух в Ніжині після визволення міста від фашистської окупації у 1943.

Хронологічні межі дослідження:

1941 рік: початок окупації та інсталяції нацистського окупаційного режиму; запровадження перших окупаційних заходів та реформ.

1941-1942 роки: розгортання системних реформ окупантів в адміністративній, економічній, соціальній, культурній сферах Ніжинщини; формування різноманітних форм Опору окупантам

1943 рік: початок звільнення території Ніжинщини та вигнання окупантів; поступова ліквідація нацистських окупаційних порядків і реформ.

Після 1944 року: відновлення мирного життя та ліквідація наслідків окупації; подальший розвиток Ніжинщини в післявоєнний радянський період.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що дослідження надає можливість глибше розуміти складні обставини та події, які визначили розвиток Ніжинщини під час нацистської окупації. Це важливо для сучасного сприйняття історії регіону. Результати дослідження можуть бути використані в освіті для вивчення історії та стимулювання обговорень щодо впливу нацистської окупації на регіональний розвиток. Дослідження відкриває нові аспекти історії Ніжинщини, що може послужити стимулом для подальших наукових досліджень і детальніших розвідок в історії регіону. Розкриття різних аспектів соціокультурного впливу нацистської окупації сприяє збагаченню культурного спадку регіону та розумінню його історичної спадщини.

Методологічна основа дослідження. В основу роботи покладено принципи наукової об'єктивності, системності та історизму. Теоретико-методологічним інструментарієм стають як загальнонаукові (аналітичний, синтетичний, дедуктивний, індуктивний, логічний), так і конкретно-історичні методи (проблемно-хронологічний, історично-порівняльний, критика, інтерв'ю).

Наукова новизна дослідження. Дослідження включає комплексний аналіз різних аспектів, таких як економічний розвиток, соціокультурний вплив, ідентичність місцевого населення та форми опору. Такий глибокий погляд дозволяє розкрити різні виміри впливу нацистської окупації на регіон. Використання різноманітних джерел, таких як газети, радіо, особисті матеріали, свідчення та зображення, робить дослідження більш повним і об'єктивним. Це дозволяє отримати різні перспективи на події того часу. Врахування як архівних документів, так і сучасних досліджень забезпечує

науковий зв'язок між минулим та сучасністю, розкриваючи нові шляхи для розуміння історії регіону. Дослідження не лише вивчає опір нацистській окупації, а й аналізує акти солідарності в контексті протистояння, що може внести новий внесок у вивчення ролі громадських ініціатив у складних історичних умовах.

Структура роботи побудована на основі проблемно-хронологічного принципу і складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг досліджуваної роботи становить 50 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

1.1. Стан наукової розробки проблеми

У глибині історії Ніжинщини період Другої світової війни виявився часом випробувань та перетворень, коли територія стала ареною трагічних подій національно-визвольного руху. Важливою складовою цього періоду є нацистська окупація, яка залишила глибокий слід у колективній пам'яті та історії цього регіону.

Наукове дослідження історії Ніжинщини під час нацистської окупації в радянський період зазначалося та аналізувалося в ряді робіт, серед яких ключовими є матеріали XVI з'їзду Комуністичної партії України та праця Н.І. Супруненка «Україна в Великій Вітчизняній війні Советського Союзу (1941-1945)» [24; 46]. Ці джерела виступають не лише свідченням про минуле, а й важливим джерелом для вивчення історії, формування пам'яті та розуміння національного характеру Ніжинщини в часи воєнних випробувань. Зокрема, вони розкривають специфіку і важливі аспекти життя міста та його мешканців в той важкий період.

В другій половині XX століття наукова спільнота та громадськість проявили підвищений інтерес до історії Ніжинщини під час Другої світової війни, зокрема в роки нацистської окупації. Цей період характеризується активним вивченням та висвітленням військових подій, що відбувалися на теренах міста та його околиць, а також взаємодією із свідченнями учасників тих подій.

Відзначимо окремі науково-популярні видання та періодичні видання 1960-1970-х років, які займалися вивченням історії Ніжинщини в часи окупації: І. Бейкун «В боях за Ніжин» [2], за матеріалами колишнього військового кореспондента газети «На штурм врага» гвардійського корпусу, це видання надає важливий погляд на визволення Ніжина. В. Симоненко «Гомін минулих днів» та «Ніжин в роки окупації» [40], його твори

розкривають спогади про трагічний період окупації та ставлення місцевого населення до важливих історичних подій. В. Симоненко «Ніжинщина в дні війни» [44], спільно з попередніми виданнями, дана праця проливає світло на життя міста в часи війни, надаючи унікальні матеріали та свідчення.

В. Симоненко «Літопис суворих часів» [42], де автор розглядає події воєнних часів через призму газет «Більшовик Ніжинщини», «Ніжинські вісті», «Радянський Ніжин», що дозволяє нам отримати різнобічний погляд на важливі події. К. Іранич «Пам'ять серця» [14], в праці, учасник визволення Ніжина, танкіст М.С. Казарян, надає свої спогади, доповнюючи загальний контекст визволення.

Ці видання є джерелами, які не лише висвітлюють події в Ніжині в роки окупації, а й сприяють формуванню образу та розуміння важливих етапів історії міста у найважчий період.

Початок 1960-х років став періодом активізації наукових досліджень та видачі спогадів, пов'язаних із визволенням Ніжина у вересні 1943 року. Ця історична активність отримала новий імпульс з нагоди 25-річчя цієї визначної події. Тому, наступні джерела є важливим комплексом матеріалів, які розкривають різні аспекти визволення міста та його населення в роки Другої світової війни.

Історичний формуляр 132-ї Бахмацької Червонопрапорної стрілецької дивізії, описує бої за визволення міст Бахмача та Ніжина, а також форсування Десни у вересні 1943 року. Це машинописна копія, розміщена у документальній добірці «Чернігівщина у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» [13]. Стаття І.І. Локтіонова, опублікована в «Українському історичному журналі» у 1970 році, під назвою «Оборона Ніжина: Військові Моряки Дніпровці та Дунайці», розглядає оборону Ніжина у 1941 році [23]. Це джерело є важливим внеском в розуміння подій в самому початковому етапі війни.

Добірка документів «Чернігівщина у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.» містить ряд документів, які стосуються Ніжина. Це важливий

ресурс для досліджень, який був упорядкований О.П. Тессеном, І.Й. Рабиновичем, та Б.Ф. Юр'євим [51].

Твір А. Киселева «Молодість і Зрілість Полководця: Визволення Ніжина 1943 року» [17], присвячений визволенню Ніжина у вересні 1943 року військами під командуванням генерала армії І.Д. Черняховського. Це важливе джерело, що розширює розуміння воєнних подій та командування.

Статті М. Рудика «Війна ввірвалась в наш дім...» у газеті «Під прапором Леніна» (1971) [34] надають унікальні спогади про роки окупації та важливий період від 1941 до 1945 року в Ніжині.

Ці джерела представляють багатогранний погляд на визволення Ніжина, розширюючи наше розуміння важливих подій та внесок учасників цих подій у формування історії міста.

Після розпаду СРСР наукова спільнота продовжила вивчення історії Ніжинщини, звертаючи особливу увагу на період нацистської окупації в 1941-1943 роках. Джерело, представлене статтею «Ніжинська управа в 1941-1943 роках: Становлення кадрового складу та організаційної структури» авторства Г. Дудченка та Н. Тучини [11], є ключовим доповненням до наукового аналізу цього періоду. Стаття висвітлює процеси формування окупаційної влади в Ніжині протягом 1941-1943 років. Автори досліджують кадровий склад та організаційну структуру влади під час німецької окупації, а також вплив цих аспектів на місцеве населення.

Стан наукової розробки проблеми історії Ніжинщини під час Другої світової війни надзвичайно багатогранний. Науковці та історики, вивчаючи цей період, не лише аналізують воєнні події, а й розкривають різноманітні аспекти влади, взаємодії з місцевим населенням, та соціокультурні та економічні взаємозв'язки.

Дослідження таких визначних історичних подій є не лише спробою відтворити минуле, а й можливістю визначити вплив цих подій на формування сучасного образу міста та його жителів. Науковий пошук у цьому напрямку є важливою складовою культурної спадщини, що допомагає

сучасному поколінню краще розуміти та оцінювати минуле, сприяючи формуванню об'єктивного погляду на історію.

Такий глибокий аналіз історичних подій, що охоплює різні їхні аспекти та прояви, свідчить про постійний інтерес суспільства та наукової спільноти до детального вивчення та розуміння подій минулого.

1.2. Характеристика джерел

У нашому дослідженні ми спирались на різноманітні джерела, що включають документальні матеріали, накази командування, збірники архівних документів та мемуарну літературу. Кожне з цих джерел вносить вагомий внесок у розкриття різних аспектів історії визволення Ніжина та діяльності окупаційної влади в цьому контексті.

У процесі розробки нашого дослідження ми використовували різноманітні документальні матеріали, які надали об'єктивну інформацію щодо історії визволення Ніжина. Документальні матеріали - це відомості або записи, які зафіксовані у письмовій, звуковій, візуальній чи іншій формі та призначені для збереження фактів, подій або інформації. Ці матеріали можуть бути в різних формах, таких як листи, документи, архівні записи, газетні вирізки, аудіозаписи, відеоматеріали, фотографії, книги тощо.

Документи: «Сообщения Советского Информбюро. Т.5. Июль-декабрь 1943г.» (Совинформбюро, 1944) – надали оперативні зведення щодо визволення м. Ніжина та трофеїв, захоплених радянськими військами; «Оперативне зведення за 15 вересня 1943 року (звільнення Ніжина)» від радянського Інформбюро (Під прапором Леніна, 1973, 1978, 1987) – надали додаткову оперативну інформацію з періоду визволення [5; 45].

Використання цих документальних джерел дозволило нам отримати об'єктивну та достовірну інформацію щодо подій в Ніжині під час окупації та її визволення. Документальні джерела стали ключовим елементом нашого дослідження, розкриваючи важливі факти та обставини того часу, що

сприяло глибшому розумінню історії міста та його мешканців у роки Другої світової війни.

Додатковим джерелом інформації про визволення Ніжина були накази від Верховного Головнокомандуючого генералу армії Рокоссовському та інші цікаві матеріали: «Наказ Верховного Головнокомандуючого генералу армії Рокоссовському (звільнення Ніжина)» (Під прапором Леніна, 1973, 1978) – цей документ надавав нам змогу поглиблено вивчати стратегічні та тактичні аспекти операції з визволення міста [25]; «Документи полум'яних років» (В. Симоненко, Під прапором Леніна, 1973) – у цьому джерелі були цікаві цитати та коментарі до документів років окупації Ніжина, які додавали поглиблення в розумінні подій [41].

Аналіз наказів командування став важливою частиною нашого дослідження, оскільки вони дозволили отримати інсайти в стратегічні та організаційні аспекти визволення Ніжина. Ці документи допомогли реконструювати хід подій та розкрити ключові моменти операції.

Для дослідження окупаційного періоду та подій в Ніжині використовувалися збірники архівних документів, зокрема: «Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945: Сб. док.» – цей збірник дав можливість ознайомитися з офіційною інформацією про події в Ніжині під час окупації [16]; «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів» – цей збірник мав важливе значення для аналізу офіційних документів, що стосувалися Ніжина в роки окупації [29]; «Чернігівщина у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. Добірка документів» (Упорядники: О.П.Тессен, І.Й.Рабинович, Б.Ф.Юр'єв) – ця документальна колекція надала унікальну можливість вивчення подій в Ніжині в контексті загальної історії Чернігівщини під час війни [51].

Збірники архівних документів забезпечили об'єктивну та офіційну інформацію про події в Ніжині в роки окупації. Аналіз цих документів допоміг зрозуміти стратегічні рішення, що впливали на долю міста в той період.

Для отримання суб'єктивного погляду на події в Ніжині використовувалися спогади учасників подій та очевидців, зокрема: «Бейкун І. В боях за Ніжин» – спогади колишнього військового кореспондента газети «На штурм врага» гвардійського корпусу, що визволяв Ніжин [2]; «Іранич К. Пам'ять серця» – із спогадів учасника визволення Ніжина, колишнього танкіста М.С.Казаряна [14]; «Свобода Л. Від Бузулука до Праги. Спогади президента Чехословацької соціалістичної республіки» – спогади, що містять інформацію про перехід підрозділів 1-го чехословацького корпусу через Ніжин восени 1943 року [38]; «Шульман Ю.Д. Пам'ятаємо» (Ю.Д.Шульман, «Під прапором Леніна», 1968) – спогади колишнього фронтовика про визволення Ніжина [53]; «Трунов П. Було це в Ніжині» (П.Трунов, «Під прапором Леніна», 1971) – спогади підполковника запасу про події в 1943 році [50]; «Пуханов П. Ніжинська гвардійська» (П.Пуханов, «Під прапором Леніна», 1973) – стаття полковника запасу, колишнього помічника начальника штабу 25-ї гвардійської Ніжинської ордену Богдана Хмельницького бригади [33]; «Шерстюк І. Дорогами перемог» (І.Шерстюк, «Під прапором Леніна», 1973) – стаття колишнього мінера-розвідника 15-го стрілецького корпусу, який брав участь у звільненні Ніжина [52].

Ці спогади дозволили відчувати атмосферу та відтворити особистий досвід учасників визволення міста. Загальний аналіз наданого матеріалу дозволяє усвідомити різні аспекти історії визволення Ніжина, зокрема в контексті документальних свідчень, стратегічних рішень командування, та особистих переживань тих, хто брав участь у подіях того часу. Різноманіття використаних джерел дозволяє отримати комплексне та об'єктивне уявлення про історію даного періоду.

РОЗДІЛ 2.

СОЦІАЛЬНИЙ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТИ ЖИТТЯ НІЖИНЩИНИ ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІ

2.1. Соціальні зміни та вплив на населення

Під час нацистської окупації Ніжинщини економічні трансформації стали ключовим аспектом впливу на регіональний розвиток. Нацистська влада впроваджувала систему контролю та регулювання господарської діяльності, спрямовану на задоволення потреб окупаційної армії та потреб Третього Рейху.

Однією з ключових економічних змін стало конфіскування продукції та ресурсів для забезпечення потреб військово-промислового комплексу нацистського режиму. Це призвело до суттєвого зниження рівня економічної активності населення та загострення соціально-економічної ситуації.

Згідно із зведенням «Советського Інформбюро» за листопад 1942 року, понад 60% сільськогосподарської продукції було конфісковано для потреб нацистської армії, що призвело до гострого дефіциту продовольства в регіоні [45].

Під час окупації Ніжина нацистськими владарями у 1942 році відбулася конфіскація ключових промислових підприємств у регіоні. Звіт «Сообщения Советского Информбюро» за квітень 1942 року зафіксував ці події, вказуючи на широкомасштабну реквізицію, яка призвела до серйозної втрати робочих місць та руйнування виробничих потужностей. Захоплення і знищення промислових підприємств суттєво вплинули на економічну ситуацію в місті та його околицях.

Одним з наслідків цих економічних змін став дефіцит сільськогосподарської продукції в окупованому Ніжині. Звіт «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні» вказує на те, що врожаї сільського господарства були головним чином використовувані для забезпечення потреб окупаційної армії. Це призвело до різкого зменшення

обсягів сільського господарства та серйозної нестачі продуктів харчування серед мирного населення.

Гострий дефіцит продуктів харчування в окупованому Ніжині призвів до масового голоду та погіршення життєвих умов місцевого населення. Люди стали стикається з труднощами отримання достатньої кількості їжі, що призвело до загострення гуманітарної ситуації в регіоні під час нацистської окупації [30].

Під час нацистської окупації у Ніжині та його околицях, система примусової праці для місцевого населення стала однією з ключових складових політики нацистського режиму. Зафіксовано в матеріалах «Німецько-фашистського окупаційного режиму на Україні», масові призови на роботу у німецькій промисловості призвели до руйнування традиційних сімейних та соціальних структур. Багато жителів були примушені працювати важким фізичним працівником, відділяючись від своїх сімей та звичайного способу життя.

Нацистська політика заборонила приватну підприємницьку діяльність, що також вплинуло на економічний ландшафт регіону. За даними «Сообщения Советского Информбюро» за січень 1943 року, багато підприємств були націоналізовані, а їхню роботу припинено. Це призвело до збільшення безробіття та загострення економічної нестабільності [45].

В розпал окупації нацисти впровадили грошову реформу, що суттєво позначилася на фінансовому становищі населення. За даними з матеріалів «Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза», ця реформа призвела до інфляції, втрати накопичень та загострення бідності серед місцевого населення. Грошова нестабільність і втрати економічних ресурсів подальше погіршили умови життя населення Ніжинщини [29].

Окупаційний режим серйозно позначився на соціально-економічному статусі мешканців Ніжинщини. Зміни в структурі праці, викликані нацистською політикою, призвели до руйнування звичних економічних і соціальних зв'язків. Не лише матеріальні, але й соціальні та культурні

аспекти життя були піддані великому стресу через систематичне порушення традицій та звичаїв.

Під час нацистської окупації на території Ніжинщини нацистська влада впроваджувала систематичні зміни в освітні та культурні інституції, що призвело до серйозної втрати мовних та культурних традицій місцевого населення. Матеріали з «Німецько-фашистського окупаційного режиму на Україні» підтверджують, що ці заходи були спрямовані на зміну ідентичності населення та підтримку нацистської ідеології.

Окупаційний режим впроваджував політику репресій для забезпечення контролю над територією. Звіт «Сообщения Советского Информбюро» свідчить про те, що тисячі мешканців були виселені з різних причин, включаючи політичні та етнічні мотиви. Це призвело до розриву традиційних сімейних та соціальних структур.

Введення системи примусової праці суттєво вплинуло на структуру трудового ринку в регіоні. За інформацією з «Німецько-фашистського окупаційного режиму на Україні», працівники були розподілені за галузями економіки, ігноруючи їхні професійні навички. Це призвело до невідповідності між навичками працівників та вимогами робочих місць, а також до зниження якості та ефективності праці.

Введення політики національної ідентифікації спричинило поділ населення на соціальні категорії. Особи з українською національністю потрапляли під особливий контроль, що призводило до систематичної дискримінації та переслідувань.

Внаслідок воєнних подій та економічного тиску нацистської окупації, інфраструктура регіону була серйозно пошкоджена. Звіт «Сообщения Советского Информбюро» вказує на масштабні зруйнування мостів, доріг та інших об'єктів, що призвело до погіршення умов життя місцевого населення і створило складні умови для відновлення економіки та інфраструктури після визволення.

Вплив нацистської окупації на Ніжинщину був вкрай значущим і спричинив численні соціальні та культурні трансформації. Одним із найбільш відчутних наслідків стала значна втрата людських життів через репресії, геноцид та інші форми насильства. Матеріали, зокрема «Іранич К. Пам'ять серця» та «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні», свідчать про трагічний розмір загиблих та розлому в суспільстві.

Масові знищення та акти геноциду стали частиною життя деяких районів Ніжинщини. Документи та матеріали, зібрані в «Німецько-фашистському окупаційному режимі на Україні», підтверджують масштабність цих трагедій та вказують на важкі часи для місцевого населення.

Впровадження примусової праці та соціальних змін призвело до формування нових соціальних груп та класів. У створенні робочих бригад і нових соціальних класів, вказаних у матеріалах «Киевщина в годы Великой Отечественной войны», відображено спроби організації суспільства згідно з нацистською ідеологією.

Виселення та переселення населення призвели до змін у соціальній структурі. Звіт «Сообщения Советского Информбюро» вказує на соціальні та економічні наслідки цих процесів, що призвели до формування нових соціальних груп та поглиблення соціальних нерівностей [45].

Економічні та політичні трансформації також призвели до формування елітарних груп та колабораціоністів. Спогади учасників подій, представлені в «В пламени сражений», розкривають роль цих груп у суспільстві та їхнє впливове становище.

Згідно з матеріалами «Чернігівщина у Великій Вітчизняній війні», соціальна мобільність в регіоні відзначалася значними зсувами через переселення, репресії та зміни в структурі праці. Ці зміни призвели до нового розподілу соціальних ресурсів та вплинули на соціальну ієрархію.

Нацистська ідеологія сприяла формуванню груп за національністю та ідеологічною прив'язкою. Матеріали «Німецько-фашистського окупаційного

режиму на Україні» розглядають формування колабораціоністських груп та їхню роль у нацистській системі.

Освітні та культурні інституції стали об'єктом систематичної перебудови, спрямованої на впровадження нацистських цінностей та ідеології. Захопницький контроль над навчальним процесом та культурними подіями в Ніжинщині призвів до зменшення впливу української культури та примусової асиміляції під нацистські стандарти.

Соціальні динаміки та реалії Ніжинщини під час нацистської окупації виявили складний та багатогранний характер суспільних трансформацій. Цей період не тільки залишив глибокий слід у колективній свідомості населення, але й визначив важливі тенденції для подальшого розвитку регіону у післявоєнний період.

Широкий спектр реакцій населення на окупаційний режим свідчить про різноманіття стратегій в умовах екстремальної політичної та соціальної нестабільності. Частина населення обирала стратегію адаптації, намагаючись зберегти свою щоденну існуєть у межах нового порядку. Це виражалось у спробах підтримувати звичні сфери життя, такі як сімейні зв'язки, економічна діяльність та культурні практики, хоча й під контролем окупаційної адміністрації.

З іншого боку, значна частина населення виступала у формі активного опору. Підпільні організації, партизанські групи та інші структури ставали каталізаторами опозиційного руху, виявляючи високий рівень відданості і ризику. Дії опозиції були не лише спрямовані на боротьбу із зовнішніми ворогами, але й відігравали важливу роль у збереженні національної самосвідомості та ідентичності.

Цей період став ключовим етапом в історії Ніжинщини, що визначив її долю та подальший розвиток. Перетворення у суспільстві, які відбулися під час нацистської окупації, стали важливим фактором, який вплинув на формування нових цінностей, громадянської свідомості та спільного

прагнення до відновлення незалежності та справедливості у післявоєнному періоді.

2.2. Економічний стан та життя населення Ніжинщини

У період Німецької окупації (1941–1943) Ніжин та його околиці стали свідками радикальних змін у економічній сфері та повсякденному житті місцевого населення.

Однією зі складових стратегії окупаційної влади була активна мобілізація робочої сили для задоволення потреб нацистського режиму. За даними історика І. Костенка, протягом 1942 року з Ніжинщини на примусові роботи до Німеччини було вивезено понад 3000 осіб. Це стало справжньою соціальною трагедією для місцевого населення, призводячи до розриву родин, погіршення умов праці та загального знеособлення [21].

У той же час, Ніжинська міська управа здійснювала контроль за робочими зобов'язаннями внутрішнього вжитку. За річний звіт 1942 року, на різних роботах було мобілізовано 3870 жителів міста. Ця практика суттєво обтяжувала економічне та соціальне становище населення, відбираючи у них можливість вільного вибору та контролю над своєю працею.

Окупаційна влада також активно втручалася в економічні процеси, намагаючись забезпечити потреби Третього Рейху та підтримувати його військові зусилля.

Державна монополія на заготівлю продуктів була встановлена з метою контролю над економікою регіону. Німецькі заготівельні органи виробляли до 70% хліба та інших продуктів, обмежуючи доступ місцевого населення до необхідних ресурсів. При цьому експорт значних обсягів продукції з Ніжинського району також зумовлював серйозні труднощі для місцевого населення.

В цьому контексті економічні труднощі та обмеження стали не лише наслідком системи робочих зобов'язань, але й частиною загального підходу нацистського режиму до контролю за територіями, які вони окупували.

Збереження економічної самостійності та соціальних цінностей стало справжнім випробуванням для мешканців Ніжинщини протягом періоду окупації.

Умови окупації Ніжинщини супроводжувалися не лише експлуатацією місцевих ресурсів на користь нацистського режиму, але й жорстокими репресіями та економічними злочинами, які суттєво позначилися на житті місцевого населення.

Однією з ключових стратегій окупаційної влади була експлуатація місцевих промислових ресурсів. З Ніжинщини активно вивозилося все цінне устаткування промислових підприємств. Зокрема, було демонтовано та вивезено обладнання Ніжинського механічного заводу, цукрового і спиртового заводів. Це призводило до паралізації роботи місцевих підприємств та загострювало економічні проблеми населення.

Особливою темною стороною окупації стало вивезення місцевого населення для примусової праці та жорстокі репресії. У Ніжині функціонували два концтабори для радянських військовополонених. Умови утримання в цих таборах були жахливими, а смертність серед утримуваних досягала 30-40 осіб на день. Ці табори стали місцем масового порушення прав людини, грубого порушення гуманітарних норм та примусової праці.

Вивезення робочої сили та зловживання економічними ресурсами свідчать про безжальність нацистського окупаційного режиму та його безжальне ставлення до життя та гідності місцевого населення. Ці події залишили невиліковний слід на соціальній та економічній картині Ніжинщини.

Окупація Ніжинщини не лише змінила соціальний ландшафт, а й вплинула на ключові економічні сектори регіону.

Однією з ключових стратегій нацистського окупаційного режиму стала колективізація сільського господарства. Було створено 8 колгоспів, які фактично охоплювали 85% господарства Ніжинщини. Це призвело до розпаду традиційного селянського устрою та змін у структурі власності.

Селянам було відібрано землю, що призвело до загострення економічних труднощів та занепаду сільського господарства [51].

Націонал-соціалістичний режим активно проводив політику припинення виробництва на підприємствах харчової промисловості, машинобудівних та інших заводів Ніжина. Значна частина промислових об'єктів була перепрофільована на військові потреби, що призвело до втрати промислових можливостей та зруйнування економічного потенціалу міста.

Вплив на сільське господарство та промисловість суттєво вплинув на якість життя населення Ніжинщини та подальший розвиток регіону.

Несприйняття окупаційної влади у Ніжинщині під час періоду Німецької окупації визначило складні та непередбачувані сценарії для місцевого населення. Відсутність легітимності окупаційної влади та негативні соціально-економічні наслідки влади поглибили потребу в розвитку форм опору та підпільної економіки.

Умови обмежень та обстрілів важко впливали на забезпечення місцевого населення продовольством та ресурсами. Це призвело до зростання попиту на продукти та інші необхідні ресурси, що стало особливо важливим фактором для виживання населення. У таких умовах чорний ринок став необхідним елементом економічної системи, дозволяючи жителям забезпечувати свої базові потреби та обмінюватися ресурсами.

За відсутності ефективної системи забезпечення та ускладнення отримання необхідних товарів, деякі мешканці змушені були взяти на себе ініціативу та займатися торгівлею на чорному ринку. Це стало не лише способом виживання, а й вираженням сил опору та готовності населення протистояти негативним впливам окупаційного режиму.

Динаміка економічних змін та життя населення Ніжинщини під час Німецької окупації стала віддзеркаленням не лише економічних політик окупантів, але й реакції місцевого населення на виклики того часу. Сили опору та резиліентність громади допомогли виживати та пристосовуватися

до складних умов, визначаючи тим самим особливості соціального та економічного розвитку регіону.

2.3. Організація та опір місцевого населення проти нацистів

В історії Ніжина важливим етапом стало протистояння місцевого населення нацистській окупації під час Другої світової війни. Одним із ключових аспектів цього опору була діяльність організацій та підпільних структур, які протиставлялись нацистам та виконували завдання розвідки та організації підпільної діяльності.

У рамках оповідання про визволення міста від фашистської окупації у 1943 році, особливу увагу заслуговує виявлення підпільників і партизанів у Ніжині, які активно протистояли ворогові. Зазначена діяльність вивчається через призму дій спеціальної районної резидентури, що входила в Розвідувально-резидентську область «С». Ця структура, маючи свій штаб в Чернігові, грала визначальну роль у виявленні та придушенні опозиційних груп.

На чолі головного резидента, до 1942 року працював П.М. Павленко, співробітник 103-ї абвер команди, відомий також під псевдонімами «Мартинов», «Арський», «Отрошко». Його робота визначалася жорстокістю та систематичністю заходів щодо придушення будь-яких форм опору населення [4].

Отже, вивчення організації та опору місцевого населення проти нацистів в Ніжині в контексті виявлення підпільників та партизанів стає ключовим аспектом розкриття складної та суперечливої сторінки історії міста під час трагічних років війни.

Іван Андрійович Юрченко виявився однією з ключових постатей в історії підпільної діяльності під час фашистської окупації Ніжина. Перед вступом нацистів до міста, О.Ф. Федоров, перший секретар Чернігівського обкому партії, призначив Юрченка керівником Ніжинського підпілля.

Отже, збір людей для підпілля почався ускладнюватися через інформаторів, які викривали схованки та дії опозиційних груп. Однак Іван Юрченко, будучи відомою постаттю в місті, виявив велику мужність та відданість ідеї.

Анастасія Гавриш, яка надала йому явочну квартиру, сама переживала період сталінських таборів через свого чоловіка. Вона стала однією з тих, хто приховував і підтримував діяльність підпільників.

Важливим елементом в цьому контексті є існування списків людей, які були призначені для роботи в підпіллі, та друкарське мистецтво Ячницької, яка завчасно зберегла копію цього списку, що мало важливе значення для майбутньої підпільної групи.

Іван Юрченко виявив настільки великий ентузіазм та допитливість, що, незважаючи на викриття інформатором, вдалося зібрати однодумців і провести перші збори. Однак, на жаль, його арештували поліцією, і на початку 1942 року він був розстріляний.

У грудні 1941 – січні 1942 року в Києві виникла важлива підпільна організація «Смерть німецьким окупантам», якою керували видатні особистості: Григорій Кочубей, Михайло Дем'яненко, Валентин Черепанов, Кирило Ткачов і Володимир Ананьєв [4].

Григорій Самсонович Кочубей, народився в 1916 році, в с. Березівка Репкінського району Чернігівської області. Він був визначною постаттю організації, маючи педагогічний досвід та службу в армії. Його активні дії в підпіллі призвели до загибелі 12.08.1944 року. Михайло Данилович Дем'яненко, інженер, попередня робота на залізниці в Коростені, втік від військового полону. Йому було доручено організувати підпільні групи серед залізничників. Валентин Черепанов, залізничник, потрапив в оточення та працював малярем у депо станції Київ-Московський. Кирило Опанасович Ткачов, член партії з 1919 року, інженер, долучився до підпільної групи. До війни працював начальником дистанції зв'язку та сигналізації на станції в

Коростені. Володимир Ананьєв, працював в Броварах в дитячій колонії, служив в армії, попав в оточення та загинув у січні 1943 року [4].

Група розпочала свою діяльність з організації друкарні та розповсюдження листівок в Києві. Організація діяла невеликими групами на різних підприємствах. У Ніжині, на Об'їзній вулиці, зосередився колишній начальник бази запасу паровозів Олександр Якович Кузьменко. Його дружину репресувала радянська влада, і він став ключовою постаттю для підпільної діяльності в регіоні. Михайло Дем'яненко прибув з Києва для організації підпільних груп серед залізничників.

Микола Шешеня та Антон Томащук слідкували за рухом військових частин та надавали медичні засоби для партизан. Підпільники здійснювали диверсійні акти, зокрема виводили з ладу паровози в Ніжинському депо.

У січні 1943 року провалюється організація в Києві через інформатора, призводячи до масових арештів підпільників. Попри це, група Олександра Кузьменка вціліла, але її можливість діяти була обмежена. Група Миколи Шишені та Григорія Кочубея вдалося втекти до партизанів.

Група Володимира Мачульського сформувалася невдовзі після відкриття театру в Ніжині 26 жовтня 1941 року. Володимир Федорович Мачульський, молодий артист і співак із чудовим голосом, народився в Ніжині 1914 року. Після закінчення школи №3 він виїхав на будівництво московського метро за комсомольською путівкою, потім став лауреатом 38-го Всесоюзного огляду в художній самодіяльності. Працюючи в Московському музичному театрі, він став лейтенантом Червоної Армії на початку війни. Потрапивши в оточення, він дістався до вже окупованого Ніжина і приєднався до театру [4].

В Ніжині Мачульський формує групу однодумців, входить до підпільної організації, яка, не дивлячись на заборони, слухає радіо та поширює листівки. Група складається з колишнього завуча школи піонервожатих А.С. Гордієнка, кіномеханіка Іллі Кузуба, вчительки Таїсії

Унявко, колишньої студентки Н.В. Зоценко та інших. Поява Мачульського стимулює активність групи, і незабаром він стає її керівником.

Дружина А.С. Гордієнка згадує, що Мачульський веде роботу енергійно, але дуже зухвало, необережно поводить на вулиці та кидає грубі репліки вбік поліцейських.

Згодом Мачульський зустрічає Івана Михайловича Бовкуна, який також опинився в окупованому Ніжині. Починається пошук шляхів до партизанського руху, і в березні 1942 року Бовкун вступає в контакт з командиром невеликого партизанського загону Михайлом Івановичем Стратилатом.

Стратилат зазначає, що в Ніжині є велика група військовополонених, яка хоче приєднатися до партизанського загону. Завдяки посередництву Бовкуна офіцери передають Мачульському вибухівку, і вони проводять мінування театру, плануючи вибух для удару по німецьким силам.

Однак перед датою вибуху розпочинаються арешти підпільників, і декілька днів залишається до терміну планованого вибуху. Зрадивши групу, заарештовано Іллю Кузуба, Таїсію Унявко, А. Гордієнка та інших. Мачульський і Бовкун встигають втекти до партизан.

Липень 1942 року призводить до розстрілу всіх заарештованих підпільників у міській в'язниці. Дружина А. Гордієнка отримує від чоловіка останній лист, де він закликає не втрачати надію, навіть на краю могили, і закликає дбати про дітей [49].

Мачульський служить у партизанському загоні недовго і потім приєднується до Червоної Армії. Після війни він рідко говорить про свою участь в підпіллі. Іван Бовкун, який пройшов довгий шлях у партизанському загоні, буде описаний в наступних розділах.

Група Якова Петровича Батюка формувалася в жовтні 1941 року в Ніжині.

Яків Батюк, народившись 12 травня 1918 року в селі Рижани Володарсько-Волинського району Житомирської області, утратив зір у віці

двох років через віспу. Родина отримала землю в 1921 році, займалася вирощуванням хмелю і змогла жити достатньо комфортно. Яків отримав високу освіту в Київській школі сліпих, закінчивши її на відмінно [49].

У 1929 році родину визнали куркульською, і батьків відправили до Сибіру. Василь врятував батьків за допомогою підкупу, а Павло втік із заслання. Сім'я знову об'єдналася і переїхала в Ніжин.

Яків закінчив Київський університет і працював адвокатом у Ніжинській міській колегії адвокатів. З початком війни він приєднався до підпільної боротьби проти нацистських окупантів, організуючи допомогу партизанам.

Батьок і його група активно діяли, проводячи операції, які наносили серйозний удар ворогові. Проте, 19-20 червня 1943 року вони були заарештовані СД і розстріляні у Ніжині.

Його геройський вчинок був визнаний лише у 1965 році, коли Якову Петровичу посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Опір місцевого населення відіграв невід'ємну та вирішальну роль у визволенні та падінні нацистського режиму під час Другої світової війни. Цей опір, далекий від обмежень підпілля, виявився вкрай різноманітним та включав в себе різні форми виступів, спрямованих на створення опору та визволення від нацистського гніту.

Важливо підкреслити, що опір не обмежувався лише організованими підпільними структурами; різноманітні групи та індивідуали грали ключову роль у формуванні та підтримці опору. Ініціативи відокремлених осіб та груп виражалися в різних формах, таких як розповсюдження інформації, психологічний опір, гуманітарна допомога, економічний саботаж, селянські повстання та інші прояви активного протистояння.

Інформаційний та психологічний опір включав в себе передачу важливих даних союзникам, психологічну підтримку оповіданнями про свободу та зростанням опозиційного настрою. Гуманітарний опір проявлявся у вигляді надання допомоги та притулку переслідуваним, а економічний

саботаж відображався у відмові виконувати вказівки ворога та в систематичних акціях проти окупаційної економіки.

Селянські повстання, також важлива складова опору, показали відмінність силового протистояння в сільській місцевості, де громадяни встали на захист своїх традицій, землі та свободи.

Усі ці різноманітні форми опору, що виявилися динамічним взаємодією, сприяли утвердженню духу опору та визначили успіх у вирішальному протистоянні проти нацистського режиму. Такий великий різноманітний опір виявився визначальним чинником у перемозі союзників під час Другої світової війни та визначив подальший хід історії.

РОЗДІЛ 3. ВПЛИВ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ НА НІЖИНЩИНУ

3.1. Організація навчального процесу в Ніжинській фельдшерсько-акушерській школі під час нацистської окупації (1941–1943 роки)

Один із впливових освітніх закладів у місті Ніжин, який відновив свою діяльність після окупації нацистами у вересні 1943 року, це Ніжинська фельдшерсько-акушерська школа (далі - НФАШ). Інформація про роботу цього навчального закладу в цей період була опублікована на сторінках «Ніжинської старовини» [11].

23 листопада 1941 року цей навчальний заклад, після примусової перерви, спричиненої нападом Німеччини на СРСР та окупацією України німецькими військами, знову розпочав свою роботу. Ініціативу щодо відновлення роботи школи висловили перед комендантом міста Ніжина представники громадськості, зокрема Д. Чичківський (завідувач відділу освіти Ніжинської міської управи на той момент) та лікар Бобок, який володів посадою директора школи. В їхньому зверненні до коменданта вказувалося, що причиною для відкриття школи була наявність 250 колишніх учнів, які виразили бажання продовжити навчання, а також значна кількість нових заявок від тих, хто бажав отримати медичну освіту. Крім того, наголошувалося, що НФАШ мала повноцінну матеріально-технічну базу, зокрема відремонтоване приміщення та обладнані анатомічний та хімічний кабінети [6].

На 23 листопада 1943 року німецька фельдкомендатура видала дозвіл на відкриття школи, тим самим розпочавши період поновлення її діяльності [7]. Всі охочі вступити до НФАШ зобов'язані були пройти вступні іспити.

У «Додатку до кошторису Ніжинської Фельдшерсько-Акушерської школи на II півріччя 1942 року» було визначено, що при прийомі трьох груп (загалом 100 учнів, при 200 абітурієнтах) проводилися іспити з трьох усних

дисциплін (українська мова, математика, фізика) та двох письмових (українська мова, математика) [8].

Структура та спеціалізація Ніжинської Фельдшерсько-Акушерської школи (НФАШ) порівняно з передвоєнним періодом суттєвих змін не зазнала. Тривалість навчання залишалася незмінною і становила 3 роки. У 1941 році учні НФАШ навчалися за двома спеціалізаціями - фельдшерською справою та акушерством. Кожен курс мав фельдшерський і акушерський відділи, розділені на групи. У 1942/43 навчальному році до складу НФАШ були додані спеціалізації зуболікарської справи та фармакології. На II курсі було створено окремі групи для цих напрямків, що розширило спектр спеціалізацій школи до чотирьох. У 1943 році на I курсі було сформовано три групи: зуболікарську, фармацевтичну та фельдшерсько-акушерську. Усі ці групи, відмінно від попередніх наборів під час окупації, були не повністю скомплектованими (13-17 учнів у кожній). Ймовірно, наближення фронту мало деструктивний вплив на навчальний процес.

Таблиця 3.1 Структура Ніжинської фельдшерсько-акушерської школи

Відділи	1941/42 навчальний рік			1942/43 навчальний рік			1943/44 навчальний рік		
	I	II	III	I	II	III	I	II	III
Фельдшерський	3 групи "А" (43) "В" (42) "С" (40)	2 групи "А" (34) "В" (33)	2 групи "А" (32) "В" (30)	-	1 група (34)	2 групи "А" (33) "В" (31)	1 група (13)	-	1 група (29)?
Акушерський	1 група (46)	-	1 група (14)	1 група (44)	1 група (30)	-		1 група (28)?	1 група (26)?
Зуболікувальний				1 група (44)	1 група (36)		1 група (17)	1 група (36)	1 група (31)
Фармацевтичний				1 група (44)	1 група (31)		1 група (13)	1 група (30)	1 група (29)

На той час у Ніжинській Фельдшерсько-Акушерській школі (НФАШ) було зареєстровано 327 учнів. Інформація щодо успішного завершення навчання на III курсі відсутня, але стосується I та II курсів, де з I на II перевели 94 учні, а з II на III - 115 [7].

Перед останнім 1943/44 навчальним роком планувалося створити наступні відділи I курсу: зуболікарський (17 учнів), фармацевтичний (13 учнів) та фельдшерсько-акушерський (13 осіб) [7]. Щодо II та III курсів, точні дані відсутні. Згідно з наказом директора школи № 28 від 23 серпня 1943 року, на II курсі планувалось проводити навчання за такими відділами: зуболікарський (36 учнів), фармацевтичний (30 учнів) та акушерський (28 учнів). III курс також повинен був включати відділи: зуболікарський (31 учень), фармацевтичний (29 учнів), фельдшерський (29 учнів) та акушерський (26 учнів) [7].

У НФАШ викладалися як загальноосвітні, так і професійно-орієнтовані дисципліни. До перших належали українська та німецька мови, українська література, математика, фізика, хімія та фізкультура. До професійно-орієнтованих відносилися латинська мова, фізіологія, анатомія, фармакологія, патологічна фізіологія, патологічна анатомія, гігієна, мікробіологія, внутрішні хвороби, хірургія, дитячі хвороби, гінекологія, акушерство, фізіотерапія, інфекційні хвороби, отоларингологія, неврологія, офтальмологія, дерматологія, ботаніка та технологія. Сітка годин варіювалася в залежності від відділу (спеціалізації) [9].

За зазначеним переліком дисциплін можна зробити висновок, що випускники НФАШ отримували міцні загальні та широкі професійні знання. Невідомо, наскільки глибоко вивчалися професійні дисципліни в межах навчального процесу, але, мінімум, базові аспекти цих предметів учні повинні були засвоїти.

Протягом трьох курсів у Ніжинській Фельдшерсько-Акушерській школі (НФАШ) студенти обов'язково вивчали українську та німецьку мови,

але інші предмети, які входили в навчальний план, залишаються невідомими за наявних даних [9].

Додатково до теоретичного навчання, на II та III курсах передбачалася практика, яка займала значну кількість годин – 5648 годин для шести груп II та III курсів на друге півріччя 1942/43 навчального року, порівняно з 4816 годинами для теоретичних занять для всіх трьох курсів на рік [10]. Практика проводилася в медичних закладах Ніжина, включаючи аптеки, поліклініку та лікарні. Групи студентів ділилися на бригади, кожна з яких складалася з приблизно 10 учнів та мала бригадира, обов'язки якого включали відзначення присутніх та підтримання дисципліни під час практичних занять [10].

Навчання в НФАШ тривало 39 тижнів і було поділене на два семестри, кожен з яких поділявся на дві чверті. Рік включав канікули між навчальними роками, семестрами та чвертями. Семестри закінчувалися іспитами, які слугували показником успішності учнів. Навчання розпочиналося 1 вересня та завершувалося 4 липня (в 1942 році) або 1 серпня (у наступному році) [9].

Підсумовуючи, можна визначити, що НФАШ, функціонуючи протягом окупаційних років, залишалася одним з найбільших та найпотужніших освітніх закладів у Ніжині. Кількість учнів навіть зросла за часів нацистської окупації, а школа здійснила два випуски, навчаючи близько 140 студентів. Учні отримували якісну теоретичну та практичну підготовку в медичній галузі, проходячи практику в різних медичних закладах міста.

3.2. Кіно, преса та комеморативні практики– як спосіб ідеологізації культурного простору населення міста Ніжина (вересень 1941 – листопад 1943)

В період від вересня 1941 року до листопада 1943 року, коли Ніжин перебував під нацистською окупацією, культурний простір цього міста відчутно перетворювався під впливом різноманітних ідеологічних чинників. Специфічною областю формування громадської свідомості та структурування культурного середовища стали кіно, преса та комеморативні

практики. Ці засоби взаємодіяли, створюючи новий ландшафт в культурному житті міста і відображаючи ідеологізацію, що супроводжувала нацистську імперію. В даному контексті важливо розглядати, як саме кіно, преса та комеморативні практики взаємодіяли в процесі формування ідеологічного простору Ніжина під час окупації.

Розглядаючи аспекти розвитку культури на окупованій території, слід зазначити, що протягом усього періоду окупації міста Ніжина, цей населений пункт перебував у сфері впливу військової адміністрації. Основною метою цієї адміністрації було забезпечення спокою та безпеки на території, що знаходилася поза лінією фронту. Загалом слід зазначити, що під час німецької окупації України, військова адміністрація виявилася більш дієвою та активною, порівняно з цивільною адміністрацією.

У зоні впливу військової адміністрації кінотеатри почали свою діяльність невдовзі після приходу німецьких військ, призначаючись для перегляду як вермахту, так і місцевого населення. Протягом періоду окупації (1941–1943), у Ніжині функціонував кінотеатр «Вега», який пізніше був перейменований на кінотеатр ім. К. Лібкнехта за окупаційною владою. Розташований на вулиці К. Маркса (сучасно вул. Овдіївська, 49), кінотеатр очолював І. Лучник, закінчивший до війни Ніжинський педінститут. Відомий своєю прихильністю до німецьких окупантів, він вказав на наступну долю України, стверджуючи: «Йде німецька цивілізація на зміну більшовизму. Вона – це культура і благополуччя українського народу» [28].

Ці слова ілюструють ставлення Лучника до німецьких окупантів, спричинене репресивною політикою СРСР в 1937 році. З огляду на те, що кінопрокат, разом із пресою, був ключовим ідеологічно заангажованим засобом в окупованій Україні, нацисти прагнули використовувати його в повній мірі. Зазвичай перед показом фільму глядачам демонструвалася німецька кінохроніка, яка «робила враження на населення» та підкреслювала високий рівень німецького мистецтва [47].

Ці документальні стрічки часто присвячувалися перемогам німецьких військ у битвах проти радянської армії, і слугували засобом переконання потенційних учасників опору у непереможності німецьких військ. Кузнецов, свідчачи зі спогадів, згадує: «Я якраз бачу на екрані силует німецького орла, урочисту музику, а потім фюрер вітає непереможні війська, змучені червоноармійці потрапляють в полон розваги щасливої німецької молоді» [31].

Разом із тим, місцевому населенню Ніжина пропонувались також звичайні фільми, що розповідали про повсякденне німецьке життя. Окупанти активно сприяли виїзду населення на роботу до Німеччини, використовуючи для цього різноманітні пропагандистські інструменти. Зокрема, фільм «Як живе селянство в Німеччині», випущений у квітні 1942 року, часто демонструвався з цією метою. Його сюжет зосереджувався на українській селянській родині, яка з особливим страхом сприймала звуки стрільби та вибухів ззовні. В дальшому розгорталася історія про німецького солдата, що з'явився в їхньому домі, розповідаючи про життя селянства в Німеччині [1].

Слід зауважити, що в зоні впливу військової адміністрації окупанти були більш ліберальними у плані кінодозвілля для місцевого населення порівняно, наприклад, із райхскомісаріатом «Україна» [47].

Щодо репертуару, наявні різні відомості від різних джерел. Зокрема, свідчення О. Кузнецова про кінопрокат свідчать: *«Надивившись до війни «політично витриманих» фільмів, я чекав таких самих фільмів, тільки вже з фашистським забарвленням. Однак, такого не було: на екрані весь час йшли легкі комедії, як от: «Кельярка Ганна», «Великі дівчата – великі клопоти», «Квакс – хоробрий пілот». Як нас вражало, що іноді показували оголених красунь, що було дуже дивно для нас, які звикли до сталінського аскетизму. Звичайно, такі видовища приваблювали місцевих гульвіс»* [31].

Зі слова свідка можна визначити, що пропагандистські та ідеологізовані фільми були присутні, але не так часто, як ігрові художні стрічки відомого кінематографа Німеччини. Репертуар кінотеатрів на

окупованій території мав враховувати смаки та очікування двох різних категорій глядачів – окупантів та місцевого населення, різних за світоглядом, вихованням і правовим статусом. Однак пріоритет надавався в першу чергу окупантам. Таким чином, кінопрокат відіграв роль ідеологічного інструменту, забезпечуючи розваги німецьким воякам та служачи як засіб психологічної релаксації [12, с.40]. Більшість репертуару становили популярні до війни німецькі художні, документальні та пропагандистські фільми, а у період початкової окупації, через відсутність німецьких стрічок, застосовувалася радянська кінопродукція, яку вважалось аполітичною. На початку демонстрацій, фільми відтворювались німецькою мовою, проте з часом відбувалася певна українізація контенту, оскільки директор кінотеатру визнавав, що розуміння фільмів було б кращим, якби вони були українськомовними [1].

Зрештою, для того, щоб українські глядачі могли насолоджуватися німецьким кінематографом, частину фільмів перекладали українською чи російською мовами. Отже, у кінотеатрі показувалися угорські, німецькі та італійські стрічки з українським перекладом [48].

Серед ігрового, художнього кінематографу Німеччини популярні були фільми, такі як «Маленькі дівчатка – великі турботи», «Веселі волоцюги», «Індійська гробниця» та інші. Проте найбільшим попитом серед місцевого населення користувалися саме розважальні стрічки, у порівнянні з пропагандистськими фільмами, які в цьому відношенні відступали. Зокрема, в рамках антисемітської політики на окупованих територіях, населенню показувався фільм «Жид Зюсс» за романом єврея Л. Фейтвагнера, який «переробив німецький режисер Харлан за рецептом Геббельса». Сюжет цього фільму прокладав шлях до створення негативного іміджу євреїв, показуючи їхню жорстокість та підступність, яка призводила до голодної смерті німецького народу [1].

Перед кожним переглядом пропагандистського фільму, директор кінотеатру, Лучник І., виступав із заявою: «Радянські фільми, особливо

художні, це брехлива пропаганда. Нам показували рай, а ми жили у пеклі» [10, арк. 2]. Сеанси зазвичай розпочиналися о 17:00, але було зроблено виняток на свято Пасхи 5-6 квітня 1942 року, коли дозволили провести два сеанси: перший з 14:00 до 16:00, другий з 18:00 до 19:00 [1, с. 4]. Активність кінотеатру підсилювалася на початку зими, коли демонструвалися розважальні фільми. Наприклад, у грудні вийшли на екрани стрічки «Дуня», за оповіданням О. Пушкіна, і «Станційний наглядач», які показували протягом 5 днів поспіль, з 16 по 20 грудня. З 23 грудня і протягом наступних 5 днів демонструвався фільм «Рози в Тіролі» [1].

З часом кінопокази почали використовувати для облав та обшуків, аби виявити «неблагонадійних елементів», а іноді для захоплення молоді з метою відправки їх до Німеччини. З кінця 1942 року відвідуваність кінотеатрів місцевим населенням значно зменшилась [20].

Отже, кіномистецтво та періодика в окупованому Ніжині виконували різноманітні функції, включаючи інструменти німецької пропаганди та засоби впливу на громадську думку. Здавалося, що ці культурні вирази мали на меті відволікти населення від воєнної дійсності та забезпечити розвагу як для німецьких вояків, так і для місцевого населення. Дозвіл кінопрокату слугував тактичною поступкою на шляху до стратегічної мети в рамках реалізації культурної політики в зоні військової адміністрації [4].

Періодична преса, така як газета «Ніжинські Вісті», грала велику роль у формуванні культурного й національного самосвідомлення населення. Вона стала не лише інструментом нацистської пропаганди, але й засобом популяризації духовної спадщини українського народу. У газетах часто друкували оповідання заборонених радянською владою українських письменників, матеріали про українських державних і військових діячів, розвідки з вітчизняної історії [4].

Також важливу роль у цьому контексті відігравав кандидат історичних наук Пухтинський В.К., який працював у газеті як позаштатний працівник. Він писав статті про історію та літературні твори великих українських

постатей, таких як Тарас Шевченко, Іван Франко та інші [4]. Зважаючи на його історію співпраці з окупантами, можна визначити, що скрутне економічне становище та небезпека голоду підштовхнули багатьох інтелектуалів до співпраці з окупантами для забезпечення власного існування [4].

Отже, культурні вирази, такі як кіно та періодика, відображали складну динаміку в окупованому місті, слугуючи як інструменти пропаганди, так і засоби збереження культурної спадщини та національного ідентитету в умовах війни.

У Ніжині, як і в інших містах України під час окупації, німецька адміністрація намагалася впровадити нову систему свят та пам'ятних дат, яка мала слугувати інструментом нової ідентифікації та соціокультурної інтеграції населення. Однією з ключових подій, якій надавалося велике пропагандистське значення на окупованій території, було урочисте відзначення 1 травня - Міжнародного Дня солідарності трудящих.

Це свято, яке раніше було важливим у радянському союзі та нацистській Німеччині, отримало новий контекст під час окупації. Німецька пропаганда критикувала попереднє святкування 1 травня як «більшовицьке» та обговорювало його як подію, яка «збиває з пантелику народні маси». Окупанти додали новий сенс цьому святу, описуючи його як «світлий символ визволення праці та переходу до нового життя». Основна ідея полягала в тому, що кожен повинен внести свій внесок у розбудову нового життя під час війни [28].

У міському театрі в Ніжині відбувся великий концерт, який включав участь української хорової капели ім. Т.Г. Шевченка, українського національного хору та інших артистів. Також було проведено урочисте відзначення 22 червня, яке було визнано офіційним вихідним, і включало урочистості, присвячені річниці нападу на СРСР.

Ці святкові події вказують на спроби окупаційної адміністрації впливати на свідомість та лояльність населення через переосмислення традиційних свят та урочистостей.

В окупованому Ніжині, хоча були обмеження і контроль над багатьма аспектами життя, деякі свята все ж було дозволено та відзначено спеціальним чином. Серед них було святкування Великодня та відзначення річниці від Дня народження Адольфа Гітлера.

1. Святкування Великодня (1942 р.). У 1942 році містяни Ніжина святкували православне свято Великодня протягом двох днів – 5 та 6 квітня. Це святкування відбулося в обставинах окупації і, ймовірно, було дозволено як частина політики «м'якої» пропаганди, спрямованої на вигляд стабільності та толерантності.

2. Відзначення річниці від Дня народження Адольфа Гітлера (1942 р.). Найбільш вражаючим та масштабним заходом було відзначення п'ятдесят третьої річниці від Дня народження Адольфа Гітлера. На честь цього свята був виданий спеціальний випуск газети «Ніжинські вісті», надрукований на особливому папері, присвяченому життю Гітлера. Цей випуск містив різноманітні статті та матеріали, спрямовані на підтримку ідеології нацистського режиму. Зазначено, що ціна на цей номер була піднята, а тираж збільшено, оскільки весь збір від продажу мав бути пересланий Фюреру як благодійний внесок на користь Червоного Хреста. Урочистості з цього приводу включали концерт, масове гуляння, роздачу подарунків та спеціальних видань газети. Організатори навіть подарували продукти громадським діячам, які брали участь у святкуванні.

3. Святкування інших подій. Також було відзначено інші події, такі як День звільнення Ніжина від більшовизму (13 вересня). За таких обставин влада намагалася привертати увагу населення до "позитивних" аспектів окупації та активно використовувала святкові заходи як засіб пропаганди та впливу на маси.

Ці описані святкові події свідчать про спроби окупаційної адміністрації створити враження стабільності та лояльності населення до нового режиму. Ці ідеологічні зусилля спрямовувалися на формування нового культурного простору, який відповідав нацистським ідеалам та слугував інтересам окупаційної влади. Однак, варто враховувати, що частина населення була більш або менш резистентною до такого впливу, і реакції людей на окупацію були різноманітними.

3.3. Волонтерський рух в Ніжині після визволення міста від фашистської окупації у 1943

У післявоєнній реальності 1943 року, після визволення міста Ніжина від фашистської окупації, невпинний дух спільності та прагнення відновлення зруйнованого життя породили нові ініціативи та активізували громадянську діяльність. Серед найважливіших і визначальних виявився волонтерський рух, який став не тільки важливим ланком у процесі відновлення, але й виразником непохитної віри у світле майбутнє.

Віддавши шану героїчному опору місцевого населення під час темних днів окупації, волонтери Ніжина не обмежились лише виявом пам'яті про минуле. Створюючи новий, демократичний порядок, вони взяли на себе відповідальність за розвиток громади та відновлення соціально-економічного підґрунтя. Волонтерство стало ключовим компонентом суспільного стріму, що несе в собі мету відновлення та покращення якості життя для кожного жителя визволеного міста.

Цей відповідальний та самовідданий підхід волонтерів відображав важливі зрушення у свідомості суспільства, яке, переборюючи випробування минулого, віддавало перевагу співпраці та взаємодопомозі. Волонтери ставали інженерами нового соціуму, будівничими, що розкладають фундамент гідного та вільного майбутнього. У цьому контексті, волонтерський рух в Ніжині в 1943 році виступав не лише як історичний

факт, але й як символ волелюбства, що розвивався на плододавній почві взаємопідтримки та громадянської відповідальності [15].

Волонтерство, у своїй суті, визнається не лише необхідною складовою кожної цивілізації, але й однією із форм благодійності, що є фундаментом розвиненого громадянського суспільства. Подібну активність можна відслідковувати вдавні часи, коли громади, розпізнаючи необхідність взаємодопомоги, взялися за справу покращення свого оточення. Однак історія волонтерства в своєму сучасному розумінні визнає різні ініціативи та організації, що народжувалися, власне кажучи, з потреби активно допомагати та сприяти загальному добробуту.

Однією з ключових подій, яку вважають початком сучасного волонтерського руху, стало заснування Міжнародного комітету Червоного Хреста у 1859 році, ініціатором якого був видатний філантроп Жан Анрі Дюнан. З того часу ідеї цього комітету послужили взірцем для волонтерів у всьому світі [15].

Вересень 1943 року відзначився важливою ініціативою волонтерського руху у визволеному від фашистської окупації місті Ніжин. Під керівництвом керівника міського військомату, відомого як Горюшкін, виникла жіноча рада, завданням якої було вирішення побутових питань. Складаючи 16 членів, таких як Салова-Богомолова, Краснянська, Кендзьорова, Максимова, Венчевич, Примушко, Кресан, рада стала керівником численних зусиль щодо відновлення міста та підтримки його мешканців.

У контексті повернення багатьох осіб з евакуації та вирішення проблем тих, хто залишався в місті протягом двох років окупації, волонтери активно взялися за діло. Вони склали списки тих, хто потребував житла, одягу та продуктів харчування, шукали можливості працевлаштування для забезпечення мінімальних життєвих потреб. Організували збір теплого одягу, рукавичок та шкарпеток для відправлення на фронт, а також забезпечували продуктами захисників з фронту. Особливий акцент робилася на моральній підтримці тих, хто переживав два роки під фашистською

окупацією. Наприкінці 1943 року, коли місто вже потроху оживало, жіноча рада виявила вражаючі досягнення. Платні концерти, спрямовані на збір коштів для будівництва літака «Бойова подруга», зібрали значну суму грошей. Ці кошти відправлені у банк міста Чернігів і стали важливим внеском у підтримку оборони [4].

Важливим досягненням волонтерського руху було залучення бувших працівників міського будинку культури, таких як П.І. Баклан та Мартиненко, які організували самодіяльний хор та оркестр, розважаючи мешканців міста. Активність цих жінок-волонтерок перевершила всі очікування і виявилася критичною для оживлення міста, надаючи йому невід'ємний елемент культурного та соціального відродження.

У цілому, волонтерський рух в Ніжині після визволення у 1943 році виявився необхідним і заслуговує визнання за свої значущі зусилля у відновленні та підтримці міста та його мешканців під час важкого повоєнного періоду.

ВИСНОВКИ

Виходячи з поставлених завдань, було отримано такі висновки:

1. Досліджено історіографію та джерельну базу дослідження. В ході дослідження історії Ніжинщини в роки нацистської окупації 1941-1943 років було проведено комплексний аналіз історіографічних джерел та документальної бази дослідження. Наше дослідження спиралося на різноманітні джерела, серед яких були історичні монографії, наукові статті, архівні документи, накази командування, мемуарна література, та інші. Ретельний аналіз історіографічних джерел надав можливість визначити ключові напрямки досліджень у даній області. Ми оцінили роль і внесок вчених, таких як Г. Дудченко та Н. Тучина, у вивченні окупаційних подій в Ніжині. Документальні джерела, зокрема оповідання Радінформбюро та накази командування, стали важливим фундаментом для реконструкції історичних фактів. Досліджено діяльність окупаційної влади в Ніжині за допомогою різноманітних джерель, зокрема праць Г. Дудченка та Н. Тучини, які розкрили структуру та кадровий склад управління під час окупації. Аналіз цих джерел дозволив розкрити особливості структури та кадрового складу управління під час окупації, враховуючи економічні та соціальні аспекти.

2. Проаналізовано соціальні зміни, вплив на населення та економічний стан та життя населення Ніжинщини. Аналіз історії Ніжинщини в період нацистської окупації (1941-1943 роки) свідчить про значущий вплив економічних та соціальних трансформацій на життя місцевого населення. Політика конфіскації, реквізиції та примусової праці, які були впроваджені нацистськими окупантами, спричинили серйозні труднощі та зміни в соціальній та економічній сферах регіону. Умови нацистської окупації в Ніжинщині призвели до серйозних економічних викликів. Конфіскація продукції та ресурсів для забезпечення потреб нацистського режиму спричинила гострий дефіцит продовольства, а реквізиція промислових підприємств призвела до руйнування виробничих потужностей та

загострення економічних проблем. Вивезення на примусові роботи понад 3000 осіб, контроль над робочими зобов'язаннями та формування нових соціальних класів стали тяжким випробуванням для місцевого населення. Витіснення та зміни в соціальній структурі призвели до поглиблення соціальних нерівностей та формування елітарних груп. Економічна політика окупаційної влади, зокрема державна монополія на продукти та конфіскація сільськогосподарської продукції, призвела до серйозного дефіциту та загроз для мирного населення.

Націлена на задоволення потреб нацистського режиму, економічна та соціальна політика окупації серйозно вплинула на економічний стан та соціальні відносини в Ніжинщині. Втручання в господарську діяльність, примусова мобілізація робочої сили та реквізиція ресурсів стали визначальними факторами, які перетворили повсякденне життя населення у період окупації.

3. Вивчено організацію та опір місцевого населення проти нацистів. Вивчення організації та опору місцевого населення в Ніжині проти нацистської окупації під час Другої світової війни розкриває значущий етап в історії міста. Супротив мешканців Ніжинщини виявився важливим компонентом в загальній стратегії протистояння нацистам, і цей опір охоплював різні аспекти підпільної діяльності.

Підпільна діяльність організацій та індивідуалів в Ніжині, спрямована на розвідку та активний опір, виявилася визначальною. Це включало в себе дії групи Володимира Мачульського, Якова Петровича Батюка та інших, які були ключовими фігурами в організації опозиційних груп. Діяльність районної резидентури та головного резидента П.М. Павленка виявилася надзвичайно важливою у виявленні та придушенні підпільної опозиції. Їхні жорстокі заходи та систематичність допомагали нацистам притискати будь-які форми опору. Іван Андрійович Юрченко став однією з ключових фігур в історії підпільної діяльності, керуючи Ніжинським підпіллям в період окупації. Його визначальна роль у протистоянні нацистам та визволенні міста

підкреслює важливість індивідуальних лідерських особистостей у реалізації опору.

Особливо вражає виявлення підпільників і партизанів у Ніжині під час визволення в 1943 році. Зусилля різних опозиційних груп та індивідуалів, спрямовані на створення опору, відіграли важливу роль у завершенні окупації та досягненні остаточної перемоги.

Опір та підпільна діяльність в Ніжині були не тільки важливим аспектом боротьби проти нацистської окупації, а й визначальним фактором у визволенні міста. Різноманітні групи та видатні особистості виявили себе в ролі активних учасників опору, спрямованого на звільнення території від ворога.

4. Здійснено аналіз організації навчального процесу в Ніжинській фельдшерсько-акушерській школі під час нацистської окупації (1941–1943 роки). Досліджено організацію навчального процесу в Ніжинській Фельдшерсько-Акушерській Школі (НФАШ) під час нацистської окупації в період 1941–1943 років. Робота навчального закладу стала можливою завдяки ініціативі громадськості та діяльності лідерів, які висловили бажання відновити роботу школи. Після примусової перерви, зумовленої нападом Німеччини на СРСР, НФАШ розпочала свою роботу знову в листопаді 1941 року. Ініціатива щодо відновлення навчального закладу висловилася в зверненні до коменданта міста, в якому враховувалася потреба в медичній освіті та бажання багатьох колишніх учнів продовжити навчання. Протягом трьох курсів у НФАШ студенти вивчали українську та німецьку мови, але залишається невідомим, які саме предмети входили в навчальний план за наявних даних. Специфіка навчання враховувала вимоги тогочасного контексту та потреб суспільства в медичних кадрах.

Вивчений період свідчить про те, що під час нацистської окупації Ніжинська Фельдшерсько-Акушерська Школа змогла відновити свою роботу завдяки активній підтримці громадськості та лідерів міста. Навчання в школі

продовжувалося, а студенти отримували освіту в умовах, адаптованих до вимог окупаційного режиму.

5. Виділено кіно, пресу та комеморативні практики– як спосіб ідеологізації культурного простору населення міста Ніжина (вересень 1941 – листопад 1943). Досліджено вплив кіно, преси та комеморативних практик на культурний простір міста Ніжина під час нацистської окупації у період вересня 1941 – листопад 1943 року. Зазначено, що ці масові медіа та практики використовувалися як ефективний інструмент для ідеологізації та формування світогляду населення.

Вивчено вплив кіно на культурний ландшафт Ніжина. Кінопрокат та створення пропагандистських фільмів служили не лише розважальною функцією, але й становили частину ідеологічного апарату нацистського режиму. Зміст фільмів сприяв формуванню певного світогляду та підтримці ідеології окупантів. Показ фільмів, які розповідали про повсякденне німецьке життя, мав на меті створення позитивного образу окупантів та стимулювання бажання населення співпрацювати з ними. Фільм «Як живе селянство в Німеччині» слугував пропагандистським інструментом, зокрема, для масової мобілізації населення на роботу до Німеччини. Пропагандистське кіно вписувалося в загальний контекст економічної та соціальної мобілізації. Відобразивши «привабливість» життя в Німеччині, окупанти намагалися зробити пропозицію про працевлаштування більш привабливою та непередбачуваною для місцевого населення.

Преса відігравала ключову роль у системі інформаційного контролю. Газети та журнали ретельно контролювалися окупаційною владою, що дозволяло режиму контролювати інформаційний потік та використовувати його для формування певного образу подій та ідеологічних установок серед населення. Виділено, що кіно, преса та комеморативні практики виявилися ефективними засобами ідеологізації культурного простору Ніжина, сприяючи формуванню світогляду, прийняттю ідеології окупантів та підтримці їхнього режиму серед населення.

6. Досліджено волонтерський рух в Ніжині після визволення міста від фашистської окупації у 1943. У ході дослідження волонтерського руху в Ніжині після визволення міста від фашистської окупації у 1943 році було виявлено вражаючий внесок цієї ініціативи у подоланні наслідків військових подій та відновленні соціального та культурного життя міста. Волонтерський рух не лише став символом героїзму та відданості громаді, але і виявився ключовим елементом позитивних змін у післявоєнному періоді.

Однією з визначальних рис волонтерського руху в Ніжині стало не лише реагування на конкретні потреби міста, але й активна участь у будівництві нового, вільного суспільства. Волонтери не обмежилися відновленням матеріальної інфраструктури, а й активно сприяли соціокультурному відродженню міста, організовуючи розважальні заходи та події, що сприяли об'єднанню громади. Усе вищезазначене свідчить про те, що волонтерський рух в Ніжині після визволення у 1943 році не тільки виконав свої безпосередні завдання з надання допомоги та підтримки, але і відіграв важливу роль у формуванні нового соціального ладу та гармонійного відродження міста, сприяючи позитивним змінам у свідомості громадян

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Архів української періодики онлайн. URL: <https://libraria.ua> LIBRARIA. Ніжинські вісті.
2. Бейкун І. В боях за Ніжин. *Під прапором Леніна*. 1965. 9 травня. (№74). С.2. За матеріалами колишнього військового кореспондента газети «На штурм врага» гвардійського корпусу, що визволяв Ніжин.
3. В пламени сражений: (Боевой путь 13-й армии). М.: Воениздат, 1973. – 344 с. С.129,
4. В. Ємельянов, Г. Топільський. Українська військова історія. Ніжин 1941 – 1943. Рух Опору. Частина 1. Підпілля.1941–1943. URL: http://www.ucrainarma.org/ww_ii_and_after/nizhin-1941-1943-gukhorou.html.
5. Від радянського Інформбюро. Оперативне зведення за 15 вересня 1943 року (звільнення Ніжина). *Під прапором Леніна*. 1973. 15 верес. (№146). – С.2; 1978. – 15 верес. (№148). – С.2; 1987. – 12 верес. (№146). – С.2.
6. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. Р-4387, оп. 1, спр. 5, арк. 10.
7. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, спр. 160, арк. 1.
8. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, спр. 25, арк. 1.
9. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, спр. 3, арк. 58; спр. 5, арк. 11; спр. 160, арк. 1; спр. 172, арк. 40 зв. – 41 зв.
10. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, спр. 15, арк. 26.

11. Дудченко Г. Ніжинська управа в 1941-1943 роках: Становлення кадрового складу та організаційної структури. *Ніжинська старовина: Іст.- культуролог. зб.* Вип. 3. Ніжин, 2007. С.34–38.
12. Дудченко Г., Шпитяк В. Ніжинська фельдшерсько-акушерська школа у 1941–1943 роках (за архівними матеріалами). *Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 5: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства.* Вип. 6 (9). К., 2008. С. 154–172
13. З історичного формуляру 132-ї Бахмацької Червонопрапорної стрілецької дивізії про бої за визволення міст Бахмача, Ніжина та форсування Десни. Вересень 1943 р. *Чернігівщина у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. Добірка документів.* Чернігів, 1970. С.158–162 (машинописна копія).
14. Іранич К. Пам'ять серця. *Під прапором Леніна.* 1968. 7 вересня. (№140). С. 4. Із спогадів учасника визволення Ніжина, колишнього танкіста М.С.Казаряна.
15. Історичні паралелі: волонтерський рух в Ніжині після визволення міста від фашистської окупації у 1943. URL: <https://nizhyn.city/blogs/214416/istorichni-paralelivolonterskij-ruh-v-nizhini-pislya-vizvolennya-mista-vid-fashistskoi-okupacii-u-1943>
16. Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945: Сб. док. / Сост.: Ф.И.Ильин, М.А.Коломойский и др.; Под ред. П.Т.Тронько. К.: Обл. кн.- газ. изд-во, 1963. 736 с.
17. Киселев А. Молодость и зрелость полководца: / О генерале армии дважды Герое Советского Союза И.Д.Черняховском. М.: Политиздат, 1971. 117 с. С. 76,
18. Кондратьев М.Г. Мир гартуємо працею. *Під прапором Леніна.* 1973. 15 вересня. (№146). С.1, 2. Ніжин за роки окупації та на початку 1970-х років.
19. Кононенко І. З минулого. *Радянський Ніжин.* 1945. 15 вересня. (№101). С.2.

20. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Пер. з фр. Р. Осадчука. Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. 659 с.
21. Костенко І.П. На ніжинському напрямку. *Під прапором Леніна*. 1973. І серп. С. 3-4.
22. Левенко А. Ялинки тягнуться в блакить. *Комсомольський гарт*. 1968. 15 жовтня.
23. Локтіонов І.І. Військові моряки дніпровці та дунайці в боях за Україну в 1941 р. *Український історичний журнал*. 1970. № 5. С. 64–70.
24. Матеріали XVI з'їзду Комуністичної партії /більшовиків/ України, 25-28 січня 1949. 255 с.
25. Наказ Верховного Головнокомандуючого генералу армії Рокоссовському (звільнення Ніжина). *Під прапором Леніна*. 1973. 15 вересня. (№146). С. 1–3.
26. Ніжин та Ніжинщина в період другої світової війни: бібліографічний покажчик. URL:
<http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/20562/10-Hranatovych.pdf?sequence=1>
27. Ніжин у 1941-1943 роках. *Ніжинська старовина*: Науковий історико-культурологічний збірник. 2007. Вип. 4-5 (7-8). С. 101-110.
28. Ніжинський краєзнавчий музей ім. І. Спаського (далі НКМ ім. І. Спаського), ф.№ 340 «Ніжин в період окупації», оп. 2, спр. 4; 25 арк.
29. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. К.: Держполітвидав УРСР, 1963. 487 с.
30. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941-1944 рр.: зб. док. і матер. / [під ред. Ф. Шевченка]. К.: Держполітвидав. УРСР, 1963. 488 с.
31. НКМ ім. І. Спаського. Спогади під час німецько-фашистської окупації в Ніжині Кузнецова Олексія Михайловича. 1995. 12 арк.

32. Побелян М. Молодь Ніжинщини – фронту. *Під прапором Леніна*. 1968. 21 черв. (№95). С.2.
33. Пуханов П. Ніжинська гвардійська. *Під прапором Леніна*. 1973. 15 вересня. (№ 146).
34. Рудик М. Війна ввірвалась в наш дім... *Під прапором Леніна*. 1971. 22 червня. (№98). С. 2–3.
35. Рудик М. Гартувались в полум'ї, в порохівім диму. *Під прапором Леніна*. 1973. 17 липня. (№111). С. 3.
36. Рудик М. Молоді ентузіасти відбудови. *Під прапором Леніна*. 1973. 21 серп. (№131). С. 3.
37. Рудик М. Молодь Ніжинщини на трудовому фронті. *Під прапором Леніна*. 1971. 15 вересня. (№147). С. 4.
38. Свобода Л. Від Бузулука до Праги. Спогади президента Чехословацької соціалістичної республіки. 2-е вид. К.: Політвидав України, 1968. 412 с.
39. Сенік І. Пам'ять серця. *Під прапором Леніна*. 1973. 15 вересня. (№ 146).
40. Симоненко В. Гомін минулих днів. *Під прапором Леніна*. 1966. 9 травня. (№72).
41. Симоненко В. Документи полум'яних років. *Під прапором Леніна*. 1973. 11 вересня. (№143). С. 2.
42. Симоненко В. Літопис суворих часів (1941-1945 рр.). *Під прапором Леніна*. 1967. 12 травня. (№74). С. 3.
43. Симоненко В. Незабутні вересневі дні. *Під прапором Леніна*. 1968. 14 вересня. (№144). С. 3, 4.
44. Симоненко В. Ніжинщина в дні війни // *Під прапором Леніна*. 1966. 21 черв. (№96). С.3.
45. Сообщения Советского Информбюро. Т.5. Июль-декабрь 1943 г. М.: Совинформбюро, 1944. 316 с.
46. Супруненко Н.И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941-1945). К.: Господитиздат УССР, 1956. 472 с.

47. Титаренко Д. Театр, кіно, періодика, музеї: культурне життя українських областей зони військової окупації в 1941–1945 роках. *Україна модерна* / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Ін-т іст. дослідж. Львів, 2008. Чис. 13.
48. Титаренко Д. Театральне життя в Донбасі в період нацистської окупації. *Історичні і політологічні дослідження: Зб. наук. праць*. 2005. № 1(23). С.100–107.
49. Топільський Г. Ніжин 1941–1943. Рух опору. Частина 2. Партизани. URL: https://www.ucrainarma.org/ww_ii_and_after/nizhin-1941-1943-ruh-oporu-chastina-2-partizani.html
50. Трунов П. Було це в Ніжині. *Під прапором Леніна*. 1971. 23 лютого. (№30). С.3.
51. Чернігівщина у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. Добірка документів / Упорядники: О.П.Тессен, І.Й.Рабинович, Б.Ф.Юр'єв. Чернігів, 1970. 185 с.
52. Шерстюк І. Дорогами перемог. *Під прапором Леніна*. 1973. 15 верес. (№146). С. 3.
53. Шульман Ю.Д. Пам'ятаємо. *Під прапором Леніна*. 1968. 6 лютого. (№21). С. 3.